

INSTITUȚIA PROXENIEI ÎN SPAȚIUL PONTIC. ISTORICUL CERCETĂRII*

DE

VICTOR COJOCARU**

Abstract

In the context of a monograph on proxenia in the Black Sea area, the author has embarked on investigating into the history of modern research. This article provides him with the opportunity to expand on this topic, starting with a brief reference to two proxeny decrees published by A. Boeckh (1843) in CIG, vol. II, part XI, among 113 inscriptions of North Pontic origin. Next, several observations are made regarding the approaches of foundational studies, such as "Les proxénies grecques" (P. Monceaux, 1885), IOSPE I2 (V. V. Latyshev, 1916), "Proxenie und Euergesie" (A. Wilhelm, 1942), "Proxenos" (F. Gschnitzer, 1973), "Die Proxenie" (Chr. Marek, 1984), "D'Olbia à Tanais" (Chr. Müller, 2010), "Prosopographia Ponti Euxini externa" (A. Avram, 2013). Also taken into account were the contributions of the Soviet scholars, especially of A. I. Tjumenev, I. P. Nikitina, Ju. G. Vinogradov, V. P. Jajlenko, and S. Ju. Saprykin. Western historiographical discourses on proxeny tend to ignore almost completely the contributions of the Soviet school. Likewise, however, the latter tend to neglect most work done by Western colleagues. Thus, this study offers a first attempt at a systematic discussion on the history of research related to proxeny in the Black Sea area.

Keywords: Black Sea area, "Proxenia", proxeny decrees, Greek cities, historiographical discourse, history of research.

Istoricul cercetării privind instituția proxeniei în spațiul pontic ar putea fi „înnobilat” prin raportare la *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. II, partea XI-a, publicat de A. Boeckh la Berlin în 1843¹. Printre cele 113 inscripții de proveniență nord-pontică se număra și un decret de proxenie de la Chersones² (loc de

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054. Textul dezvoltă un subcapitol din lucrarea monografică, în pregătire pentru tipar, „Instituția proxeniei în spațiul pontic” (seria „Pontica et Mediterranea” V). Cf. pentru o discuția anterioară COJOCARU 2009a: 350-354. Mulțumim și cu acest prilej doamnelor dr. Livia Buzoianu (Constanța) și dr. Mădălina Dana (Paris) pentru sugestiile utile formulate în urma lecturării atente a manuscrisului. Pentru corectarea rezumatului în limba engleză, datorăm mulțumiri colegilor prof. dr. Altay Coşkun (Waterloo, Ontario) și dr. Diana Stah (Chișinău).

** Institutul de Arheologie Iași; victorinstarhia@yahoo.com.

¹ CIG II, Pars XI, 80-117 (*Inscriptiones Sarmatiae cum Chersoneso Taurica et Bosporo Cimmerio*). Privitor la relevanța CIG în ecuația de ansamblu a problematicei, vezi WALBANK 1978: 489: „Part 2 of Volume I contains the inscriptions of Attica; the greatest value for the study of proxenies lies in the discussion of Lakonian and Boiotian proxenies in Parts 4 and 5 of Volume I”. Anterior apăruse lucrarea de pionierat a lui ULLRICH 1822, fără nici o relevanță pentru arealul care intră sub incidența cercetării noastre. La fel ca și în cazul lui MEIER 1843, chiar dacă ultimul atrage atenția într-un mod mai explicit asupra decretelor de proxenie (la Megara, la Atena) ca sursă documentară.

² CIG II 2134b (Decretum ... a Dorica civitate maritima scriptum) = IOSPE P 364.

proveniență stabilit mult mai târziu de V. V. Latyšev [Latyshev]³, ca și decretul de la Byzantion⁴ (descoperit la Olbia⁵) prin care era onorat Orontas/Orontes⁶, fiul lui Ababos.

Totodată, trebuie specificat că „părintele epigrafiei grecești moderne” nu a împărțit materialul adunat pe categorii de inscripții, astfel încât aprofundarea discuției legată de cele două *psephismata*, la care urma să se adauge noul material documentar, rămânea în grija urmașilor.

Prima discuție relevantă privind instituția proxeniei în general, cu unele observații nu lipsite de interes referitoare la documentele din orașele de la nordul și vestul Pontului Euxin, avea să coincidă cu apariția, în 1885, a cărții lui P. Monceaux „*Les proxénies grecques*”⁷. Savantul francez atrăgea atenția pentru prima dată asupra rolului neobișnuit al dinaștilor bosporani ca instanță abilitată să acorde proxenia cu drepturile adiacente⁸. Merită atenție și punerea în valoare într-o măsură mai mare ca până atunci a decretului pentru Orontas⁹, chiar dacă observațiile asupra acestui document – de o importanță aparte pentru evoluția instituției proxeniei – rămăneau încă departe de complexitatea discursului istoriografic de mai târziu. Iar convingerea autorului că acesta ar fi fost singurul decret de proxenie din epoca imperială¹⁰ dovedește o dată în plus că anterior corpusului *IOSPE* epigrafia nord-pontică – cu puține excepții¹¹ – era mai degrabă o *terra incognita*¹². Exagerată era și observația conform căreia la ionieni instituția proxeniei ar fi avut un rol exclusiv comercial¹³. Dar aici trebuie să ținem cont de faptul că la publicarea primei lucrări de

³ LATYŠEV 1909a, cu textul grecesc la p. 223-224. La publicarea fragmentului, care avea să se dovedească a fi partea dreaptă a stelei de marmură, A. Boeckh a propus și reconstituirea textului pierdut. Odată cu descoperirea părții stângi a stelei în 1893, în timpul săpăturilor de la Chersones, respectiv cu reunirea celor două fragmente de către V. V. Latyšev, reconstituirea propusă de marele epigrafist german s-a dovedit a fi falsă în cea mai mare parte. Ar putea fi și acesta un exemplu menit să motiveze indemnul la rațiune adresat în acest sens de maestrul L. Robert (ROBERT 1970: 52-53): „Man soll nicht auf alle Fälle irgendwas ergänzen, keine ausschweifenden und unbeweisbaren Vermutungen; der Epigraphiker soll unempfindlich sein vor dem *horror vacui*. Ergänzungen, die nicht begründet und gerechtfertigt sind, sind nicht nur unnütz, sondern schädlich; sie verdecken das Problem nur; sie können selbst eine Anzahl von Epigraphikern irreführen; dem Uneingeweihten drängen sie sich entweder ungebührlich auf, oder sie bringen ihn dazu, überhaupt jede Ergänzung zu verdammen. Es gibt eine Grenze; wo sie liegt, das lernt man, indem man die Erfahrungen der Vergangenheit studiert”.

⁴ CIG II 2060 = *IOSPE* I² 79 = IK 58, 3. Pentru o problematizare anterioară, cu trimiteri la literatura de specialitate, a locului aparte ocupat de acest document prin raportare la decretul de proxenie, vezi COJOCARU 2009a: 350; cf. COJOCARU 2010a.

⁵ Ceea ce dovedește că decizia trimisă arhonților de la Olbia a fost afișată și în cetatea de baștină a lui Orontes. Cf. r. 33-37 ale inscripției (CE B.3): (...) διαπέμψασθαι δὲ καὶ τὸ ψάφισμα τοῦτο δι’ ἐπιστολᾶς τοῖς Ὀλβιοπολεῖταιν ἄρχουσιν, ἵνα καὶ ἃ ³⁶ πατρὶς αὐτοῦ τὰς Βυζαντίων εὐνοίας πρὸς | τὸν ἄνδρα καὶ τευμάς αἰσθηται.

⁶ În *pséphisma* promulgată la Byzantion (chiar dacă ajunsă la noi prin exemplarul afișat la Olbia), numele apare în varianta doriană. Pentru forma ioniană, vezi *IOSPE* I² 182. Observații onomastice mai amănunțite legate de Orontas/Orontes, respectiv Ababos, am formulat cu alt prilej, vezi COJOCARU 2010a: 43-45.

⁷ MONCEAUX 1885, cu discuția privind Macedonia, Thracia, Helespontul și Propontida, Pontul Euxin la p. 203-211 (*Colonies grecques du nord-est*). Anterior, SAUPPE 1877 și SCHUBERT 1881 se ocupaseră de instituția proxeniei doar în cazul Atenei. TISSOT 1863 atrăsese atenția cel mai explicit asupra asemănării dintre proxenia și instituțiile consulare moderne, ca și asupra necesității reevaluării discuției de ansamblu. O atare reevaluare era impusă mai cu seamă de creșterea spectaculoasă a numărului de inscripții, cf. MONCEAUX 1885: VI: „On possède aujourd’hui trente fois plus de documents qu’au temps de Boeckh, huit fois plus qu’à l’époque où parut le mémoire de Charles Tissot”.

⁸ MONCEAUX 1885: 209. Cf. p. 25: „La proxénie était une institution républicaine (...) les rois du Bosphore Cimmérien se présentaient, dans leurs rapports avec les Hellènes, comme des magistrats républicains”.

⁹ MONCEAUX 1885: 33, 211, 255, 319.

¹⁰ MONCEAUX 1885: 319: „Enfin, vers le temps de César, la forme romaine et le nom romain de l’hospitalité publique furent adoptés dans tous les pays grecs. On connaît un seul décret de proxénie rendue au temps des empereurs; mais c’est un acte de Byzance, qui conserva longtemps une véritable autonomie. Le proxène élu est un habitant d’Olbia. Byzance était restée sans doute fidèle aux vieilles formes pour ses rapports avec les villes éloignées des bords de l’Euxin”.

¹¹ Cum ar fi, în primul rând, decretul pentru Protogenes, fiul lui Heroson (CIG II 2058 = *IOSPE* I² 32), Theokles, fiul lui Satyros (CIG II 2059 = *IOSPE* I² 40) și Dados, fiul lui Tumbagos (CIG II 2061 = *IOSPE* I² 52) de la Olbia, publicate *in extenso* încă de H. Köhler și P. von Köppen – vezi discuția la COJOCARU 2014a: 75-76.

¹² Un alt decret de proxenie din epoca imperială fusese publicat încă de A. Boeckh (CIG II 2134 b); alte patru documente – *IOSPE* I 187, 189, 190, 192 [= *IOSPE* I² 365, 376, 360, 382] – erau publicate cu puțini ani înainte apariției monografiei lui P. Monceaux.

¹³ MONCEAUX 1885: 219: „Chez les Ioniens, qui de bonne heure ont renoncé à toute politique active, la proxénie a toujours été une institution purement commerciale”.

asemenea anvergură (încă utilă pentru toți cei interesați de *proxenia*¹⁴) autorul nu avea cum să surprindă adecvat toate nuanțele unei instituții care, inclusiv în arealul Mării Negre, a funcționat la fel de complex ca peste tot în lumea greacă. Începuturile și evoluția proxeniei în multe *poleis* denotă cu siguranță o influență ateniană majoră, fără ca această influență să fie, totuși, atât de covârșitoare, eventual exclusivă, cum înclina să creadă la vremea sa P. Monceaux: „Là où la proxénie existait, l'organisation en était calquée sur celle d'Athènes. A Thasos comme à Byzance, à Odessos comme à Mésambria et à Olbia, les décrets de proxénie reproduisent les mêmes formules et les mêmes considérants, confèrent les mêmes honneurs et privilèges qu'en Attique”¹⁵.

Autorul plătea tribut orizontului de cunoaștere al epocii sale și atunci când propunea o metodă indirectă în studierea istoriei proxeniei în regiunile periferice enumerate mai sus, care ar fi servit doar ca oglindă menită să reflecteze mai mult sau mai puțin adecvat „revoluțiile politice” asumate, pe rând, de ionieni, perși, atenieni, lacedemoneni, macedoneni și romani¹⁶. La fel și afirmația „nous connaissons vingt fois plus d'agents étrangers dans ces villes que de représentants de ces villes à l'étranger”¹⁷ era desigur o exagerare, chiar dacă luăm în considerație numărul sensibil mai mic al documentelor cunoscute până în acel moment.

Odată cu publicarea corpusului monumental „Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae”¹⁸, care includea și aproape 40 de decrete de proxenie, V. V. Latyshev avea să contribuie decisiv la propulsarea discuției la un nivel superior. Deși încă nu putem vorbi în istoriografia rusă de o cercetare veritabilă a problematicei proxeniei¹⁹, fără această contribuție a marelui epigrafist, discuția ulterioară din istoriografia sovietică și postsovietică avea să rămână, în mod sigur, departe de amploarea pe care o cunoaștem.

Impactul avut de *IOSPE* în contextul istoriografiei ruse, ulterior sovietice, ar putea fi comparat până la un punct cu rolul jucat într-un plan mai larg de *Sylloge inscriptionum Graecarum*, unde se regăesc și unele inscripții direct legate de evoluția instituției proxeniei în arealul Pontului Euxin²⁰. Dincolo de relevanța textelor selectate, rămân încă de actualitate multe dintre observațiile pertinente formulate pe marginea acestora.

Un alt reper important pentru cineva interesat de istoricul cercetării decretelor de proxenie îl

¹⁴ Cf. WALBANK 1978: 490: „This remains the most comprehensive and valuable general study available, though it is now much out date and also takes little account of epigraphical problems”. Mai puțin echitabilă (măcar prin punerea în același plan a lui M. H. E. Meier și P. Monceaux) și oricum insuficient de explicită ni se pare aprecierea formulată de GSCHNITZER 1973: 630: „Die seinerzeit grundlegende knappe Untersuchung von M. H. E. Meier (...) und die ausführliche Behandlung durch P. Monceaux (...) liegen weit zurück und sind durch die Fülle des seither zugeflossenen Materials weitgehend überholt”. În fine, MAREK 1984, 2, atrage atenția asupra modelului juridic al instituției urmat de P. Monceaux și specifică drept cauze care ar fi dus la învechirea monografiei acestuia sporirea materialului documentar și dezbaterile istoriografice ulterioare asupra proxeniei.

¹⁵ MONCEAUX 1885: 210.

¹⁶ MONCEAUX 1885: 203: „En effet, beaucoup de ces colonies grecques du Nord n'ont pas eu de vie propre. Elles subissaient le contre-coup des révolutions politiques sans jouer elles-mêmes un rôle actif”.

¹⁷ MONCEAUX 1885: 204.

¹⁸ Privitor la *IOSPE*, să ne fie permis a cita aici opinia lui W. Larfeld, unul dintre cei mai avizați contemporani, vezi LARFELD 1914: 92: „Alle früheren Leistungen wurden in Schatten gestellt durch das von Latyschew 1883 im Auftrage der archäologischen Gesellschaft des russischen Reiches in Angriff genommene und durch die Munifizenz des Unterrichtsministers Deljanoff geförderte umfassende Corpus der griechischen und lateinischen Inschriften der Nordküste des Pontus Euxinus, von dem drei trefflich ausgestattete Bände 1885-1901 erschienen sind”. Despre rolul lui V. V. Latyșev în studierea inscripțiilor nord-pontice, vezi și discuția foarte recentă, cu trimiteri la literatura anterioară, la COJOCARU 2014a: 76-77.

¹⁹ Contribuția autorului *IOSPE* în acest sens – LATYȘEV 1887: 51-52, 239, 242, 284 n. 1 – se limitează la observații succinte legate de privilegiile menționate în unele inscripții olbiene, cum ar fi *IOSPE* I 8, 9 și 15 [= *IOSPE* I² 20, 23 și 27]. S-ar putea adăuga comentariul la documentul chersonesit *IOSPE* I² 357 asupra sintagmei *προξενίας πολιτείαν*: „Fortasse hac aetate Chersonesitae cum iam sensum genuinum verborum *προξενία καὶ πολιτεία* oblitae essent, *προξενίας πολιτείαν* nominabant civitatem peregrinis datam”. Asupra interpretării acestei sintagme în istoriografia ulterioară, ca și asupra discuției privind corelarea dreptului de proxenie cu cel de cetățenie vom reveni ceva mai jos. Aici mai semnalăm doar considerațiile autorului – LATYȘEV 1909a: 225 – asupra limbii decretelor de proxenie chersonesite prilejuite de republicarea *CIG* II 2134 b + *MArchR* 17 (1895), nr. 4 [= *IOSPE* IV 72 = *IOSPE* I² 364]. În fine, pentru unele reflecții privind relațiile dintre Olbia și Delos, ca și asupra prosopografiei olbiene în secolele III-II a. Chr. – formulate odată cu republicarea decretului pentru Posideos, fiul lui Dionysios, descoperit la Delos în 1886 – vezi LATYȘEV 1909b.

²⁰ De exemplu, Syll.³ 286, 707.

constituie studiul amplu al lui A. Wilhelm²¹. În pofida modestiei titlului – „Proxenie und Euergesie” – și a unei abordări mai puțin sistematice, ilustrul epigrafist vienez vine cu o adevărată sinteză a discuției istoriografice de până în acel moment, cu trimiteri frecvente și cât se poate de relevante la materialul documentar²². În opinia noastră, argumentația în favoarea păstrării sensului original al proxeniei până târziu în epoca romană (cu atestări la Delphi și Chersonesul Tauric) rămâne în mare parte valabilă și acum²³.

În istoriografia sovietică, primul studiu dedicat exclusiv problematicii proxeniei a fost publicat abia în 1950 și se referă la documentele de la Chersones²⁴. La analiza celor 22 inscripții cunoscute în acel moment²⁵, autorul pleacă de la ideea preconcepută că polisul în discuție nu ar fi fost niciodată un centru comercial²⁶. În mod evident, o colonie doriană ctitorită cca. două secole mai târziu prin comparație cu *apoikii* ioniene, precum Sinope sau Olbia, nu se putea impune în aceeași măsură în rețelele comerciale ale vremii, ca să nu mai vorbim de Atena, Thasos sau Rhodos (a căror invocare ca termen de comparație de către A. I. Tjumenev nouă ni se pare deplasată). Dar de aici și până la concluzia că orașul tauric ar fi jucat un rol pasiv (în ideea că ar fi importat de pretutindeni și ar fi exportat produsele proprii la o scară mult mai redusă) s-ar impune, mai întâi, formularea unui răspuns convingător măcar la întrebarea logică privind modul în care erau echivalate mărfurile aduse de la Atena, Sinope, Heraclea și din multe alte locuri²⁷. Este adevărat că în siturile arheologice de la nordul și nord-vestul Mării Negre, procentul amforele ștampilate de Chersones este mult inferior în comparație cu cel al amforelor de Thasos, Rhodos, Sinope, Heraclea sau chiar Cnidos²⁸, dar autorul trece cu vederea două aspecte deloc de neglijat. Ne referim la rolul Chersonesului ca punct important de tranzit (în sensul că multe din produsele centrelor sud-pontice și egeene puteau ajunge în nordul Pontului Euxin, respectiv pleca dinspre stepa nord-pontică, tocmai prin intermediul cetății taurice)²⁹, dar și la faptul că alte orașe, precum Olbia (invocată ca exemplu de centru comercial cu rol activ), deocamdată sunt mai degrabă necunoscute sub raportul producției de amfore.

În ceea ce privește considerațiile autorului strict legate de decretele de proxenie, unele afirmații erau hazardate chiar și prin raportare doar la orizontul de cunoaștere din acel moment. De exemplu, lipsa menționării motivelor determinante la votarea hotărârii de cinstire a lui Timagoras³⁰ nu s-ar explica prin pretinsul rol pasiv al Chersonesului în raporturile comerciale cu Rhodosul³¹, ci prin faptul că motivația

²¹ WILHELM 1942. Nu putem subscrie întru totul la aprecierea formulată de WALBANK 490: „Wilhelm published first editions of many of the fragments of Attic proxeny-decrees, and made valuable comments on many others; he never attempted a single, comprehensive study, though his Att. Urk., 4 (1939) is largely concerned with fifth-century proxeny-decrees”. În opinia noastră „Proxenie und Euergesie” ar fi nu doar un „single, comprehensive study”, ci o adevărată micromonografie, egalată ca densitate și profunzime a ideilor discutate poate doar de GSCHNITZER 1973, eventual și de KNOEPFLER 2001.

²² Cf. GSCHNITZER 1973: 630-631: „In neuerer Zeit hat die Auseinandersetzung mit W. Schwahn (...) und H. Schaefer (...) Ad. Wilhelm (...) zu unsystematischen, aber materialreichen und auch grundsätzlich hochbedeutsamen Darlegungen veranlaßt ...”.

²³ MAREK 1984: 2-3 recunoaște stăpânirea magistrală a materialului documentar de către A. Wilhelm (ceea ce-i permise savantului vienez să demonstreze convingător că *proxenia* rămâne o funcție și în epoca elenistică), dar atrage atenția asupra aporiei generate de convingerea acestuia că instituția ar fi rămas la fel ca în perioada clasică.

²⁴ TJUMENEV 1950.

²⁵ Între timp, numărul decretelor de proxenie sau posibil încadrabile în această categorie (judecând după starea fragmentară de conservare) de la Chersones a ajuns la 36. Acest fapt pare să-i scape lui MÜLLER 2010: 338, n. 50, care afirmă: „Le nombre total de ces proxénies n’a pas augmenté depuis cette date à ma connaissance ...”. Totodată, autoarea atrage atenția, pe bună dreptate, asupra clasificării incerte a unor decrete fragmentare.

²⁶ TJUMENEV 1950: 11: „Ni po uslovijam svoego voznikovenija, ni po uslovijam dal’nejšego suščestvovanija i razvitija Chersones nikogda ne byl sobstvenno torgovym centrom (Nici după condițiile de întemeiere, nici după condițiile de existență și evoluție ulterioară, Chersonesul nu a fost vreodată un centru comercial propriu-zis)”.

²⁷ Între timp, documentația și discuția istoriografică permit o cu totul altă abordare a relațiilor externe (inclusiv comerciale) întreținute de Chersones, dar nu credem că este locul pentru a intra în detalii. Să ne fie permis a menționa doar două studii de dată recentă, ambele cu trimiteri la literatura anterioară – COJOCARU 2014b: 53-54 & 75-80, respectiv UŠAKOV, BOČAROV 2014.

²⁸ A se vedea statistica invocată de TJUMENEV 1950: 12. Între timp, ștampilele amforice chersonesite au fost publicate sub formă monografică – KAC 1994. Pentru date mai recente, în primul rând privind importurile rhodiene, vezi CASTELLI 2014.

²⁹ Am avea și mărturiile literare în acest sens. Astfel, Scyl. 68, amintind de elenii care ar locui în Taurida, menționează Chersonesul ca centru comercial: Ἐν δὲ τῇ Ταυρικῇ οἰκοῦσιν Ἑλληνες αἰδε Χερρόνησος ἐμπόριον (...).

³⁰ IOSPE I² 340.

³¹ TJUMENEV 1950: 15: „S drugoj storony, te že dannye pokazyvajut, čto rol’ Chersonesa v torgovle s Rodosom byla počti isključitel’no passivnoj. Tekst dekreta ne soderžit nikakich upominanij ob uslugach, okazyvaemych graždanam Chersonesa,

lipsește în general în așa-numitele „decrete abreviate”, de care se apropie ca formular și cea mai timpurie proxenie din cetatea taúrică³². Iar în cazul inscripției pentru un olbian (al cărui nume nu s-a păstrat), fiul lui Euthios³³, cunoaștem doar fragmente din motivație, astfel încât noi nu putem fi la fel de siguri ca A. I. Tjumenev că aceasta nu ar fi conținut și indicii privind prezența chersonesiților la Olbia³⁴. Nici reflecțiile legate de Gaius Iulius Satyros, πολιτάς ποιηθείς ἐπὶ τῶν πατέρων ἀμῶν³⁵, nu au menirea de a convinge din perspectiva stadiului actual al cercetării, iar afirmația că în documentul pentru G. Caius Eutyhianos, din Sinope, nu ar fi menționată scutirea de taxe la importul sau exportul mărfurilor nu corespunde cu ceea ce spune textul inscripției³⁶.

Din dorința de a demonstra cu tot dinadinsul că interesele comerciale lipsesc din decretul chersonesite³⁷, autorul propune un tur de orizont pe ansamblul Pontului Euxin, ba invocă exemple și din Grecia continentală și insulară. Discuția este pe cât de confuză și puțin convingătoare, pe atât de pernicioasă, dacă ținem cont de unele afirmații eronate menite să-i inducă în eroare pe „promotorii culturii materiale”. Fără să insistăm prea mult, remarcăm doar non-sensul invocării „decretelor de proxenie ale metropolei”³⁸, câtă vreme acestea rămân și astăzi necunoscute la Heraclea. Privitor la documentul IOSPE I² 26, pentru care lipsesc indiciile minime că ar fi vorba despre un decret de proxenie, cel onorat ar putea fi, ca și în cazul inscripției IOSPE I² 325³⁹, mai degrabă un cetățean olbian decât un „locuitor al insulei Leuke”⁴⁰.

În pofida valorii științifice reduse a studiului lui A. I. Tjumenev, acesta avea să rămână pentru aproape trei decenii contribuția de referință a școlii sovietice privind instituția proxeniei la Chersones și Olbia. Legat de al doilea oraș, discuția a fost reactivată odată cu publicarea în 1968 a corpusului NO, un supliment important la IOSPE I². În nu mai puțin de șase recenzii apărute la scurt timp⁴¹, epigrafisti de notorietate, precum A. A. Beleckij, A. I. Dovatur, P. O. Karyškovskij, D. M. Pippidi, A. I. Boltunova și F. Bosi, au contribuit la valoarea corpusului prin formularea a numeroase corecturi și comentarii utile pe marginea mai multor documente, între care și decrete de proxenie. Starea precară de conservare a

priežžajuščim na Rodos, i vozmožno, čto takoe umolčanje ne javljaetsja slučajnym (*Pe de altă parte, aceleași date arată că rolul Chersonesului în comerțul cu Rhodosul a fost aproape exclusiv pasiv. Textul decretului nu conține nici un fel de mențiuni despre meritele față de cetățenii Chersonesului care ar fi sosit la Rhodos și, probabil, o asemenea omisiune nu este întâmplătoare*). Ideea „rolului pasiv” al Chersonesului ar fi putut fi preluată sub influența lui MONCEAUX 1885: 204, care atribuia un astfel de rol orașelor grecești vest- și nord-pontice în general: „Or, les innombrables stèles de Grèce et d’Asie mentionnent beaucoup d’hôte publics des villes grecques et asiatiques en Thrace ou en Scythie, mais très peu d’hôte publics de Thrace ou de Scythie en Grèce et en Asie. Ces contrées du Nord avaient dans le commerce un rôle passif”. Privitor la considerațiile lui P. Monceaux, vezi și n. 17, mai sus.

³² O discuția mai amplă legată de „decretele abreviate” am propus în studiul „Evoluția formularului decretelor de proxenie în spațiul pontic”, aflat sub tipar la revista Pontica, nr. 47. Acolo atragem atenția și asupra posibilei influențe olbiene în răspândirea acestei forme în alte orașe pontice, inclusiv la Chersones.

³³ IOSPE I² 345, cu discuția la TJUMENEV 1950: 15.

³⁴ Față de unele din exagerările lui A. I. Tjumenev avea să ia ulterior atitudine NIKITINA 1978, asupra contribuției căreia vom reveni ceva mai jos.

³⁵ IOSPE I² 691, cu discuția la TJUMENEV 1950: 16-17.

³⁶ IOSPE I² 364, r. 19-22: (...) δόμεν δὲ αὐτῶ προ[ξενί]ας πολιτείας, ἐσπ[λον τ]ε καὶ ἐκπλον ἐν ἐ<ip>[άντ] | καὶ πολέμω ἀσ[υλ]εὶ καὶ ἀσπον<δ>εὶ <a>ὐτῶ τε κ<a> ἐκγ[ό]νοις κ[αὶ] χράμασιν αὐτοῦ] (...). Cf. TJUMENEV 1950: 18.

³⁷ Acum ar fi suficient să facem trimitere la decretele de proxenie pentru Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides și soția acestuia Aurelia Paulina (SEG 45, 985 = AÉ 1996, 1359) – ce-i drept, descoperite mult mai târziu – pentru a dovedi inutilitatea/irrelevantanța demonstrației lui A. I. Tjumenev. Dar atunci când scria despre absența chersonesiților la Olbia, acesta ar fi putut să observe că printre orașele care îl onorau prin reprezentanți ai lor pe Theokles, fiul lui Satyros (IOSPE I² 40) se număra și Chersonesul.

³⁸ TJUMENEV 1950: 22: „V prokseničeskich dekretach metropolii my nachodim ne tol’ko te že predostavljaemye proksenam prava, no v osnovnom i te že (liš’ s nekotorymi vidoizmenenijami redakcii) formulirovki ètič prav” (*În decretele de proxenie ale metropolei întâlnim nu doar aceleași drepturi acordate proxenilor, ci și în fond aceleași formulări ale acestor drepturi [doar cu unele modificări în redactare]*). În continuare nu se înțelege despre care metropolă ar fi vorba, deoarece exemplele invocate (a căror relevanță nouă ne scapă) sunt adunate aleatoriu din toată lumea greacă.

³⁹ Legat de acest document, vezi discuția la VINOGRADOV 1989: 164-167.

⁴⁰ TJUMENEV 1950: 19: „V dekrete na imja kakogo-to žitelja ostrova Levki (26) ...”. Afirmația, în continuare, că motivația ar fi similară cu cea din IOSPE I² 27, 28 și 30 nu corespunde cu ceea ce apare în textul fragmentar IOSPE I² 26. În plus, în afară de personalul religios aferent templului lui Ahile, insula Leuke nu se știe să fi avut locuitori permanenți.

⁴¹ Vezi VDI 1969 (1), 154-161 (Beleckij); 1969 (2), 107-111 (Dovatur) & 111-116 (Karyškovskij); StudClas 12, 1970, 320-322 (Pippidi); SA 1971 (4), 285-290 (Boltunova); Epigraphica 34, 1972, 163-167 (Bosi).

majorității acestora a determinat ulterior apariția unor variante alternative de restituire a textelor, la care și-au dat concursul mai cu seamă E. B. Novikov, V. P. Jajlenko și Ju. G. Vinogradov. Asupra contribuției ultimilor doi autori vom reveni ceva mai jos. Cât despre restituirile radicale propuse de primul⁴², atragem doar atenția că acestea – chiar dacă au fost consemnate de *instrumenta* precum *SEG* și *BÉ* – sunt total irelevante în perspectiva unui comentariu istoric, din moment ce nu pot fi verificate pe baza datelor păstrate⁴³.

Odată cu cele două studii publicate de I. P. Nikitina în anii '70 ai secolului trecut⁴⁴, am avea un jalon important al istoricului cercetării prin raportare la contribuția școlii sovietice. Primul studiu pune în valoare 35 de documente olbiene (inclusiv cele fragmentare), cifră destul de apropiată de datele cunoscute în momentul de față⁴⁵. Dacă facem abstracție de invocarea oarecum confuză a proxeniilor în contextul general al decretelor și de literatura secundară antrenată în discuție, mult insuficientă chiar și pentru acea dată⁴⁶, abordarea nu este lipsită de interes. Reținem, astfel, prima încercare mai coerentă din istoriografia sovietică de a propune o cercetare aparte asupra evoluției formularului, cu împărțirea decretelor în cinci grupe⁴⁷. Dincolo de amendamentele care pot fi aduse din perspectiva unor contribuții ulterioare⁴⁸ și în pofida unor inadvertențe⁴⁹, schema propusă încă nu a fost înlocuită în ceea ce privește decretul de proxenie olbiene.

Cât privește specificul instituției, cu accentul pus aproape exclusiv pe rolul comercial al acesteia la Olbia⁵⁰, contribuția autoarei rămâne discutabilă chiar dacă ne raportăm doar la momentul apariției studiului respectiv. Izolarea de discursul istoriografic purtat în plan internațional⁵¹ și implicarea insuficientă a publicațiilor anterioare din spațiul sovietic⁵² nu numai că nu permit o problematizare adecvată⁵³, ci lasă loc unor afirmații eronate⁵⁴ sau speculații⁵⁵, care altfel ar fi putut fi evitate. Discuția legată de cetățenia

⁴² NOVIKOV 1981, NOVIKOV 1983, NOVIKOV 1985. Interesant de remarcat că după apariția celor trei articole, în care se repetă cam aceleași considerații, autorul dispare practic din peisajul istoriografic legat de problematica proxeniei.

⁴³ Să ne fie permis a cita aici și aprecierea de ansamblu pe marginea restituirilor propuse de E. B. Novikov formulată de NAWOTKA 1999: 79, n. 384: „Like with his other radical restoration, it is impossible to verify it on the bases of our source data”.

⁴⁴ NIKITINA 1975, NIKITINA 1978.

⁴⁵ În cazul celor 36 de inscripții olbiene incluse în catalogul epigrafic întocmit de noi înșine, am ținut cont doar de documentele/fragmentele care păstrează indicii minime necesare omologării cu un decret de atelie sau de proxenie. Astfel, spre deosebire de I. P. Nikitina, noi nu am luat în considerație texte fragmentare precum *NO 47* sau *IOSPE I² 26*.

⁴⁶ Ne referim nu doar la autorii occidentali, ci și la cei sovietici.

⁴⁷ NIKITINA 1975: 129–133. A se compara cu LEVI 1951, care împărțea proxeniile în două grupe – cu formular abreviat (secolul IV a.Chr.) și cu motivație (secolul III a.Chr.).

⁴⁸ Datorate mai cu seamă lui Ju. G. Vinogradov și K. Nawotka, dar care ignoră studiul lui I. P. Nikitina. Noi înșine propunem o discuție aparte asupra evoluției formularului (vezi mai sus n. 32), ceea ce ne scutește de a mai insista aici.

⁴⁹ De exemplu, cum menționam și mai sus (vezi n. 45), implicarea în discuție a unor fragmente ca posibile decrete de proxenie nu se justifică pe baza datelor păstrate.

⁵⁰ NIKITINA 1975: 133-139.

⁵¹ Cele câteva trimiteri la P. Monceaux, G. Swoboda, A. Wilhelm, H. Schaefer sau V. Ehrenberg ar putea salva cel mult aparențele, dacă nu ar fi vorba de actualitate mai degrabă pentru generația lui A. I. Tjumenev. Iar citarea unor publicații fără trimiterea exactă la pagină (G. Klaffenbach) sau fără sigla prenumelui autorului (Paoli) ne determină să credem că unele dinte lucrări au fost menționate fără să fi fost și consultate. Aceasta era de altfel o practică obișnuită în țările din fostul „Arhipelag Gulag”, în care accesul la puțina bibliografie occidentală disponibilă în bibliotecă era de regulă îngreunat din motive ideologice (cunoaștem inclusiv din experiență proprie – încă în 1990, ca student la Chișinău, puteam consulta istoriografia română din perioada interbelică doar apelând la un fond secret al bibliotecii Academiei, la care am obținut acces după îndelungi insistențe și „protecție suspusă”).

⁵² Deși se pune accent deosebit pe relațiile externe ale orașului, în mod curios nu apare citat nici măcar GRAKOV 1939. Pentru stadiul actual al discuției în acest sens, vezi COJOCARU 2014b: 50-52 & 68-74 (cu trimiteri la literatura anterioară); cf. COJOCARU 2013: *passim*.

⁵³ Cum ar fi fost, în primul rând, o discuție sistematică și mult mai nuanțată asupra privilegiilor acordate.

⁵⁴ De exemplu, afirmația că demotikonul ateniilor nu ar apărea menționat în decretul altor state cu excepția Olbiei (NIKITINA 1975: 136) nu corespunde adevărului. A se vedea acum în acest sens KNOEPFLER 2001: 199-201, cu menționarea inscripției de la Olbia la p. 201, n. 624.

⁵⁵ Cum ar fi supoziția de la p. 137 că [T]eiasias, fiul lui Deloptichos, din Byzantion, care pune la Pantikapaion o inscripție votivă Afroditei pentru fratele său (*CIRB 17*), ar putea fi considerat proxen al olbienilor deoarece la Olbia cunoaștem o proxenie pentru Deloptichos, fiul lui Meniskos, din Byzantion (*IGDOP 18*). Supoziția pleacă de la faptul că ambii sunt originari din Byzantion, iar

potențială acordată unui *proxenos*, ca și de alte drepturi și privilegii (la care se adaugă tot mai multe onoruri odată cu secolul al III-lea a.Chr.)⁵⁶, nu este nici acum lipsită de interes într-o anumită măsură, dar în cea mai mare parte necesită corectări majore impuse nu doar de stadiul cercetării în plan internațional, ci și de sporirea documentației⁵⁷.

Studiul semnat de I. P. Nikitina dedicat celor 30 de documente chersonesite (majoritatea fragmentare)⁵⁸ apăsă în același an cu monografia lui M. B. Walbank privitoare la decretele de proxenie ateniene din secolul al V-lea a.Chr.⁵⁹. Pentru cineva care urmărește în paralel introducerea în problematica de ansamblu asumată de către cei doi autori, impresia creată de reprezentantul școlii sovietice este puțin favorabilă. Izolarea de istoriografia occidentală permite doar câteva generalizări irelevante, ca o sinteză a considerațiilor autoarei din studiul consacrat Olbiei, discutat mai sus⁶⁰. Schema de cercetare rămâne și ea aceeași – împărțirea statistică a documentelor pe secole, evoluția formularului, specificul instituției și privilegiile acordate.

Legat de evoluția formularului⁶¹, decretul pentru Timagoras din Rhodos este corect atribuit actelor timpurii caracterizate printr-o exprimare mai eliptică⁶². În cazul celor câteva atestări păstrate din epoca elenistică atenția este concentrată, mai întâi, asupra motivației din inscripția pentru Menophilos, fiul lui Menophilos, din Sinope⁶³. Chiar dacă cel onorat va fi fost negustor, concluzia privind caracterul comercial al instituției nouă ne apare forțată, din moment ce nu există siguranța că am avea de a face neapărat cu un decret de proxenie⁶⁴. Mai pertinentă ni se pare discuția propusă pe marginea decretului pentru un cetățean din Amisos, cu formula de rezoluție păstrată, pe baza căruia este postulat caracterul diplomatic al instituției⁶⁵. Comparând puținele atestări de la Chersones cu cele nu mai puțin de 30 documente olbiene din secolele IV-II a.Chr., autoarea conchide în mod firesc asupra relațiilor externe (inclusiv comerciale) mai modeste întreținute de cetatea taurică⁶⁶.

numele Deloptichos ar fi foarte rar atestat în lumea greacă. O altă speculație se referă la faptul că cei doi rhodieni onorați la Olbia (*IOSPE I² 30 și NO 24*) nu ar fi desfășurat în cetatea de origine nicio activitate practică în favoarea olbienilor, dar aici autoarea pare să plătească tribut lui P. Monceaux și A. I. Tjumenev, care împărțeau centrele comerciale în „active” și „pasive”.

⁵⁶ NIKITINA 1975: 138-143.

⁵⁷ De exemplu, supoziția că dreptul de cetățenie nu era asociat cu cel de achiziție a unor proprietăți imobiliare din cauza atacurilor permanente ale „barbarilor” din împrejurimi – NIKITINA 1975: 144 – a devenit caducă odată cu prima atestare sigură a dreptului de *enktesis* și la Olbia (*SEG 57, 723*).

⁵⁸ NIKITINA 1978. În catalogul epigrafic alcătuit de noi Chersonesul este prezent prin 36 inscripții. Ca și în cazul Olbiei, atragem atenția că noi, spre deosebire de I. P. Nikitina, am luat în considerație doar fragmentele care prezintă indicii minime necesare omologării unui document sau altul ca decret de proxenie și/sau de politie. Printre acestea sigur nu se numără *IOSPE I² 341*.

⁵⁹ WALBANK 1978.

⁶⁰ Autorii occidentali citați sunt practic aceeași, cu observația că, de această dată, de cele mai multe ori nici nu se mai dă trimiterea exactă la pagini.

⁶¹ De această dată documentele sunt discutate în diacronie, fără o împărțire a lor în mai multe grupe ca la Olbia. Deși datele pentru epoca „ preromană ” sunt mai puțin relevante în cazul Chersonesului, sub raportul evoluției formularului noi am distinge, totuși, măcar trei grupe – 1) decretul pentru Timagoras, 2) celelalte (puține) documente din epoca elenistică, 3) inscripțiile din perioada „romană”. În cazul ultimei grupe am putea distinge cel puțin două variante.

⁶² Așa-numitele „decrete abreviate”. Autoarea nu folosește termenul ca atare, dar face trimitere la LARFELD 1914: 355. Dacă s-ar fi uitat și la p. 329, ar fi constat că W. Larfeld definește asemenea documente timpurii drept „summarische Privilegienverleihungen”. Altfel, I. P. Nikitina respinge pe bună dreptate considerațiile anterioare ale lui A. I. Tjumenev, care invoca lipsa motivației ca argument în susținerea „rolului pasiv” al Chersonesului în raporturile comerciale întreținute cu Rhodosul.

⁶³ *IOSPE I² 351*. Deoarece textul păstrat se întrerupe tocmai în momentul în care începe formula de rezoluție, rămâne să presupunem doar că titularului i se va fi acordat și titlul de *proxenos*.

⁶⁴ NIKITINA 1978: 102 sigur nu a ținut cont de acest aspect la formularea afirmației sale categorice: „My sklonny sčitat', takim obrazom, čto dannaja proksenija imela trgovoe naznačenie (Noi înclinăm să credem, astfel, că proxenia respectivă a avut un scop comercial)”. Transpare o nuanță dubitativă privind scopul comercial, nu și faptul că documentul doar ar fi putut fi (fără a fi neapărat!) un decret de proxenie.

⁶⁵ *IOSPE I² 349* (cf. *IOSPE IV 66; NĒPCh II 110; SEG 52, 735*). Precizarea (chiar dacă parțial restituită) din r. 3-5 că avem a face cu un trimis al lui Mithridates al VI-lea nu lasă loc de îndoială în acest sens – (...) $\text{πρ}\sigma\text{[}^{\beta}\text{ευτ}\acute{\alpha}\varsigma\ \acute{\alpha}\text{ποστ}\alpha\lambda\epsilon\text{]}\iota\varsigma\ \acute{\upsilon}\text{πό}\ \beta\alpha\text{[}\sigma\text{ιλ}\acute{\epsilon}\omicron\varsigma\ \text{Μ}\iota\text{θρ}\alpha\delta\acute{\alpha}\tau\alpha\ \text{Ε}\acute{\upsilon}\text{]}\pi\acute{\alpha}\tau\omicron\rho\varsigma\ \epsilon\iota\varsigma\ \text{[}\tau\acute{\alpha}\nu\ \pi\acute{o}\lambda\iota\nu\ |\ \acute{\alpha}\mu\acute{\omega}\nu\ (\dots)$.

⁶⁶ NIKITINA 1978: 103. Apreciem prudența afirmației că orașul ar fi putut întreține și relații directe neatestate prin decrete de proxenie, dar ne scapă sensul postularii unui grad de activitate redus al Chersonesului în contextul unor asemenea raporturi. S-ar

Majoritatea documentelor analizate (24 din 30) datează din perioada intrării orașului în sfera de interes a Romei, mai cu seamă din primele secole p.Chr.⁶⁷. În mod evident, caracterul instituției nu mai este același ca în epoca elenistică, dar nu putem subscrie la convingerea autoarei că proxenia la Chersones s-ar fi transformat acum într-un titlu onorific⁶⁸. Aici instituția rămâne viabilă inclusiv în a doua jumătate a secolului al II-lea⁶⁹, doar că persoanele onorate (mai cu seamă sud-pontici) erau originare din *poleis* în care *proxenia* devenise o amintire. Aceasta ar putea explica de ce motivația decretelor se concentrează pe activitatea titularilor desfășurată la Chersones, dar aceasta nu înseamnă că heracleoții sau sinopeenii onorați în epoca romană nu mai puteau fi utili chersonesiților ajunși la Heraclea sau Sinope⁷⁰.

Ca o observație de ansamblu la cele două studii elaborate de I. P. Nikitina, constatăm că – prin raportare la discursul din istoriografia sovietică și postsovietică – acestea încă nu au fost înlocuite, chiar dacă discuția era în bună măsură depășită încă din momentul apariției lor (dacă ne raportăm la stadiul cercetării în plan internațional). Documentele de la Olbia și Chersones sunt analizate oarecum liniar, prin raportare la ele însele, fără să se țină cont într-o măsură adecvată măcar de documentația existentă în alte orașe din arealul Pontului Euxin. Cât despre literatura secundară utilizată, prin comparație cu studii similare apărute tot atunci în Occident, aceasta denotă izolare istoriografică și pe alocuri neputință. Poate și aceasta explică (nu neapărat și justifică) ignorarea contribuției sale în literatura vest-europeană⁷¹.

Revenind la istoriografia occidentală, următorul moment de referință⁷² după studiul „Proxenie und Euergesie” a lui A. Wilhelm ar fi contribuția din *RE* datorată lui F. Gschnitzer⁷³. În expunerea sistematică a acestuia, exemplificată convingător prin trimiteri la sursele literare și epigrafice, atestările din arealul Pontului Euxin sunt invocate mai frecvent în comparație cu literatura anterioară. Astfel, ca paralele pentru documentele târzii de la Delphi sunt amintite câte un decret de la Odessos (*IGBulg I² 43*), Tios (*NEPCh 13*) și Byzantion (*IOSPE I² 79*), ca și inscripțiile din perioada imperială de la Chersones⁷⁴. Printre pușinii

putea să fie vorba de o reminiscență din pledoaria anterioară a lui A. I. Tjumenev, asupra căreia am insistat mai sus.

⁶⁷ I. P. Nikitina vorbește despre secolele I-III p.Chr., dar personal considerăm mai prudentă restrângerea datării proxeniilor chersonesite la primele două secole p.Chr. (ne referim, bineînțeles, la cele cu dată incertă). È. I. Solomonik datează o singură inscripție fragmentară la începutul secolului III p.Chr. (*NEPCh 114*), dar criteriul paleografic singur nu credem că este în măsură să ofere destulă siguranță în stabilirea datei.

⁶⁸ O discuție adecvată în acest sens ține de alt subcapitol al lucrării noastre monografice menționate mai sus (vezi precizările cu asterisc din fața primei note); mai exact, ne referim la subcapitolul privind privilegiile acordate, între care și dreptul de cetățenie. Aici atragem doar atenția că *proxenias politeia* ar avea mai degrabă menirea să scoată în evidență caracterul potențial și nu onorific al dreptului de cetățenie, chiar și în situația unei persoane căreia anterior îi fusese acordată *isopoliteia*.

⁶⁹ Cum o dovedesc poate cel mai bine decretul pentru Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides și soția acestuia Aurelia Paulina (*SEG 45, 985 = AE 1996, 1359*), descoperite ulterior apariției studiului semnat de I. P. Nikitina. Interesant de menționat în același sens și inscripția onorifică decretată de care cetățenii orașului Tios spre sfârșitul secolului II p.Chr. pentru fiul lui Papias din Chersones, desemnat și ca *proxenos* (*NEPCh 13*).

⁷⁰ Unde funcția de *proxenos*, într-adevăr, nu mai exista ca atare. La Heraclea, de altfel, nu cunoaștem decrete de proxenie nici în perioada anterioară expansiunii romane.

⁷¹ Să ne fie permis a cita cu acest prilej judecata noastră de valoare anterioară asupra contribuției elaborate de I. P. Nikitina, vezi COJOCARU 2009a: 352: „Im Unterschied zu Tjumenev bezog Nikitina stärker Angaben der Archäologie – darunter die Verbreitung der Amphorenstempel einiger ägäischer und südpontischer Poleis sowie die Münzfunde anderer Staaten in Chersonesos und Olbia – in ihre Überlegungen ein. Nicht ohne Bedeutung war der Versuch, die Veränderungen der Formeln der Proxenieurkunden im Kontext aller Dekrete zu verstehen. Ebenso interessant bleibt ihre Beobachtung, dass die ionischen Nachbarapoikien die Entwicklung der Institution im dorischen Chersonesos beeinflussten. Obwohl der Vergleich mit entsprechendem epigraphischen Material aus anderen pontischen oder außerpontischen griechischen Gemeinschaften eher zufällig und oberflächlich erscheint und die Sekundärliteratur (besonders die westliche) zu spärlich zitiert ist, gelingt es der Autorin als erste, ein kohärentes und glaubwürdiges Bild der Proxenie in zwei wichtigen nordpontischen hellenischen Siedlungen zu zeichnen.“

⁷² Ne referim, desigur, doar la abordările de ansamblu ale problematicii proxeniei cu o relevanță deosebită inclusiv pentru arealul supus cercetării noastre.

⁷³ GSCHNITZER 1973, cu un succint istoric al cercetării în coloanele 630-632. Despre acest studiu, de fapt o adevărată micromonografie, vezi și observația pertinentă formulată de WALBANK 1978: 492: „(...) extremely concise, but packed with information, this summarizes all that is known about the institution of the proxeny. It does not contain full epigraphical texts, but takes account of new discoveries and discussions up to 1970”.

⁷⁴ GSCHNITZER 1973: 639-640. Legat de inscripțiile de la Chersones, ne scapă rațiunea menționării decretului pentru Papias din Heraclea (LIFSHITZ 1964: 357-359) distinct față de celelalte documente din secolul al II-lea p.Chr.

„barbari”, persoane private, atestați ca *proxenoi*, este amintit și fiul lui Dezes, din tribul tracic al astilor, onorat la Mesambria cândva în secolul al II-lea a.Chr.⁷⁵. Pentru a exemplifica motivele care puteau sta la baza acordării titlului de *proxenos* în inscripții din secolul al III-lea a.Chr., este citată și hotărârea olbienilor pentru Nautimos, fiul lui Pasiadas, din Callatis⁷⁶. Iar atunci când sunt discutate atestările din secolul I a.Chr., care dovedesc păstrarea sensului original al instituției în lumea pontică, se revine la proxenia decretată la Odessos pentru Menogenes din Heraion Teichos⁷⁷. De o relevanță aparte ar fi reflecțiile legate de inscripția onorifică de la Byzantion pentru olbianul Orontas/Orontes⁷⁸, menite să atragă atenția asupra modului în care conceptul de *proxenia* ajunge să fie înțeles într-un oraș aflat sub jurisdicție romană mai degrabă în sens abstract, similar lui *eunoia* sau *euergesia*⁷⁹. În fine, rămân interesante și observațiile referitoare la dinastia bosporani⁸⁰, ca excepție printre monarhiile care de regulă, având *xenoi*, nu simt nevoia să numească *proxenoi*⁸¹. Nu este trecut cu vederea nici cazul invers – al dinastiilor onorați ca *proxenoi*, între care și decretul de la Mesambria pentru Sadalas (*IGBulg I² 307*) și cele al delphienilor pentru Cotys (*Syll.³ 438*), respectiv pentru Pairisades și Kamasarye (*Syll.³ 439*)⁸². Ar mai fi și alte aspecte la a căror abordare F. Gschnitzer invocă exemple din arealul supus cercetării noastre⁸³; aici mai observăm doar că în literatura occidentală consacrată problematicii proxeniei aceasta ar fi una dintre cele mai relevante contribuții în care atestările documentare din orașele grecești pontice sunt antrenate atât de amplu și de firesc în tabloul de ansamblu. Sigur, unele dintre afirmații ar fi meritat să fie dezvoltate sau ar necesita să fie corectate, dar trebuie să ținem cont de limitele de spațiu impuse autorului, de amplitudinea temei abordate și, nu în ultimul rând, de sporul documentației în paralel cu discuția istoriografică ulterioară⁸⁴.

Următorul jalon istoriografic asupra căruia dorim să atragem atenția mai explicit ar fi de căutat un deceniu mai târziu, odată cu publicarea tezei de doctorat „Die Proxenie” a lui Chr. Marek. Pentru a se sustrage aporiei în care ajunsese dezbaterii istoriografică asupra proxeniei abordată de predecesori mai cu seamă sub aspect juridic, acesta își propune o cercetare istorică a inscripțiilor în context geografic și temporal⁸⁵. Cei patru pași importanți enunțați în acest sens încă din partea introductivă au dus la redactarea a patru capitole prin care discuția de ansamblu este propulsată într-un registru superior. În contextul repartizării proxenilor după locul de origine (cu enumerarea privilegiilor acordate), din capitolul I, a fost inclus și un subcapitol referitor la arealul Pontului Euxin⁸⁶. Chiar dacă informația documentară era departe de a fi completă⁸⁷, iar unele orașe care țineau în egală măsură de lumea pontică au fost catalogate în alte

⁷⁵ *IGBulg I² 312*; cf. GSCHNITZER 1973: 642.

⁷⁶ *IOSPE I² 27*; cf. GSCHNITZER 1973: 654-655.

⁷⁷ *IGBulg I² 43*; cf. GSCHNITZER 1973: 661.

⁷⁸ *IK 58, 3* (cf. *CIG II 2060*; *IOSPE I² 79*).

⁷⁹ GSCHNITZER 1973: 662-663. Anterior am atras atenția asupra considerațiilor lui F. Gschnitzer într-un context legat de privilegiile acordate, vezi COJOCARU 2009a: 366.

⁸⁰ GSCHNITZER 1973: 666, 679 și 700.

⁸¹ O discuție mai amplă privind dinastia bosporani ca instanță emitentă a decretelor de proxenie ține de alte două subcapitole ale monografiei noastre – „Evoluția formularului”, respectiv „Emitenții ai decretelor de proxenie”. Aici ținem doar să atragem atenția asupra îmbogățirii documentației – dacă F. Gschnitzer făcea trimitere la *CIRB I-5*, acum cunoaștem nu mai puțin de 17 decrete bosporane de atele și proxenie (cf. MÜLLER 2010: 222-223).

⁸² GSCHNITZER 1973: 672.

⁸³ Cum ar fi, de exemplu, explicarea formulei ἀτέλειαν πάντων χρημάτων din decretetele olbiene, vezi GSCHNITZER 1973: 712.

⁸⁴ Asupra deficienței „căii de mijloc”, alese de F. Gschnitzer în încercarea de a depăși cercul vicios al dezbaterilor anterioare asupra evoluției instituției, atrage atenția MAREK 1984: 3: „Gschnitzer bezog mit materialreichen Darlegungen zu allen Aspekten der Proxenie im Ergebnis einen vermittelnden Standpunkt. Zwar kehrte er mit seinem differenzierenden Urteil über den Wandlungsprozeß der Institution jeder radikalen Degenerationstheorie den Rücken. Doch kommt sein Modell der Auffassung Klaffenbachs näher als der Theorie Wilhelms ...”.

⁸⁵ În acest sens, autorul este influențat mai cu seamă de școala franceză, cu trimiteri exprese la R. Flacelière, respectiv la J. & L. Robert.

⁸⁶ MAREK 1984: 66-70.

⁸⁷ În primul rând, nu s-a ținut cont de inscripțiile fragmentare în care nu s-a păstrat locul de proveniență al titularului. Astfel, cineva mai puțin avizat ar putea crede că în Regatul Bosporan ar fi fost cunoscute în acel moment doar două, iar la Chersones doar șapte documente! Iar Sinope, de unde cunoaștem patru decrete de proxenie, lipsește cu desăvârșire din lista orașelor menționate.

subcapitole⁸⁸, era propus astfel un prim tablou de ansamblu al decretelor de proxenie din spațiul subsumat cercetării noastre. În plus, urmărind listele și hărțile întocmite pentru alte regiuni ale lumii grecești putem repera ușor proxenii originari din *apoikiile* pontice, ceea ce oferă un termen de comparație mult mai credibil față de estimările formulate la vremea sa de P. Monceaux⁸⁹.

În capitolele II și III, referitoare la formele decretelor de proxenie, respectiv la funcțiile proxeniei, inscripțiile din arealul Pontului Euxin sunt invocate în repetate rânduri și, de regulă⁹⁰, în cunoștință de cauză. Contribuția lui Chr. Marek ar putea fi discutată mult mai nuanțat, dar ținând cont de limitele de spațiu impuse acestui studiu, mai facem aici doar precizarea că, odată cu prezentarea de ansamblu a proxeniei reușită de autor într-un context istoric și geografic fără precedent, a devenit și mai evidentă importanța aprofundării cercetării instituției în anumite regiuni ale lumii grecești, „dincolo de Atena și Sparta”⁹¹.

Revenind cu istoricul cercetării în fostul spațiu sovietic, printre cei care au participat la discuția istoriografică subsumată problematicii noastre o mențiune aparte ar mai merita Ju. G. Vinogradov, V. P. Jajlenko și S. Ju. Saprykin⁹², a căror activitate, desfășurată în bună măsură după destinderea dintre Est și Vest odată cu „Perestrojka”, este marcată și de o deschidere mai mare către literatura de specialitate vest-europeană.

Ju. G. Vinogradov s-a remarcat îndeosebi prin observațiile sale pe marginea decretelor de la Olbia – evoluția formularului, propuneri de restituire și datare, încercări de interpretare a documentelor într-un context istoric mai larg⁹³. Totodată, epigrafistul moscovit a avut o viziune de ansamblu asupra arealului Pontului Euxin rămasă fără egal printre confrății de breaslă, în acest sens remarcându-se îndeosebi studiul „Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik”⁹⁴, în care la explicitarea relațiilor externe ale orașelor grecești erau aduse în discuție și decretul de proxenie cunoscute până în acel moment⁹⁵. Cât privește metoda de cercetare deficitară a autorului, ne-am pronunțat cu prilejul unor studii anterioare⁹⁶, ceea ce ne permite să nu mai insistăm aici.

Chiar dacă mai puțin vizibilă în plan internațional, contribuția lui V. P. Jajlenko este nu mai puțin

⁸⁸ Cum ar fi Byzantion (p. 65, la *Makedonien – Thrakien*), respectiv Calchedon și Heraclea Pontica (p. 117, la *Phrygien am Hellespont – Bithynien*). Catalogarea nu este neapărat greșită, dar sigur creează un disconfort celui interesat de orașele din Marea Neagră.

⁸⁹ Vezi mai sus, n. 17. Pentru o cercetare exhaustivă asupra prosopografiei externe a Pontului Euxin (incluzând ponticii onorați cu titlul de *proxenos*), vezi acum AVRAM 2013; cf. AVRAM 2014.

⁹⁰ Există și unele inadvertențe, cum ar fi – pentru a veni aici doar cu un singur exemplu – citarea „mai multor cartaginezi” la Theba și Histria (MAREK 1984: 130) printre exemplele de barbari onorați ca proxeni de orașele grecești. În primul rând, starea fragmentară a inscripției ISMI 20 (= SEG 24, 1098) nu oferă indicii suficiente pentru a decide dacă avem a face cu un decret de proxenie sau cu o inscripție onorifică în general. În al doilea rând, încă nu este încheiată discuția dacă binefăcătorul onorat ar fi fost originar din Cartagina (cum apare expres în text) sau din Calchedon (în caz că au dreptate cei care văd aici mai degrabă o coruptelă – vezi AVRAM 2013: 191, nr. 2269, cu trimiteri la literatura anterioară; pentru confuzia între numele celor două orașe, vezi și DANA 2011: 287, 312-313).

⁹¹ Dacă ne este permis a face trimitere astfel la GEHRKE 1986, care atrăgea atenția *expressis verbis* că istoria Greciei nici pe departe nu se rezumă la cele două orașe celebre. Cf. MAREK 1984: 163: „Die Auswahl der Staaten folgt geographischen und sachlichen Gesichtspunkten: Unterschiedliche Regionen der griechischen Welt und zugleich einige in ihrer Geschichte möglichst verschiedenartige Staaten sollen vorkommen. Ich habe Athen mit guten Gründen nicht einbezogen. Das wesentliche Desiderat der Forschung liegt auf anderen Gebieten”.

⁹² O analiză judicioasă, cu luarea în considerație a tuturor contribuțiilor – de la editori de *corpora* (T. N. Knipovič și E. I. Levi pentru NO sau È. I. Solomonik pentru *NĒPCh*) și până la cei care au publicat ori s-au pronunțat pe marginea unor decrete de proxenie luate în parte (BRAŠINSKIJ 1970, ŠELOV-KOVEDJAEV 1985, IVANTCHIK 2007 ș.a.) – ar depăși cu mult limitele permise unui istoric al cercetării. Dat toate titlurile, cu trimiteri la discuții succinte în *instrumenta* precum *AĒ*, *BE* și *SEG*, pot fi consultate la COJOCARU 2014c.

⁹³ Pe lângă VINOGRADOV 1989: *passim*, toate celelalte contribuții relevante se regăsesc în culegerea de studii „Pontische Studien” (= VINOGRADOV 1997a).

⁹⁴ VINOGRADOV 1997b.

⁹⁵ Ca și în cazul monografiei lui Chr. Marek, autorul nu a ținut cont de inscripțiile fragmentare în care nu s-a păstrat locul de origine a proxenului. Dar opțiunea lui Ju. G. Vinogradov este justificată de specificul temei abordate – relațiile externe și nu instituția proxeniei.

⁹⁶ COJOCARU 2009a: 354-356; cf. COJOCARU 2009b: 147.

importantă în ceea ce privește studierea decretelor de proxenie de pe litoralul de nord al Mării Negre. Decenii la rând autorul s-a pronunțat asupra documentelor de la Olbia⁹⁷ și din Regatul Bosporan⁹⁸. Dincolo de numeroasele speculații și afirmații hazardate, semnalate sârguincios în *BÉ*, *SEG* și, mai cu seamă, de ilustrul său oponent Ju. G. Vinogradov⁹⁹, rămân destule sugestii utile legate îndeosebi de restituirea textelor grecești. Fiind vorba mai mult de observații punctuale, le-am semnalat în catalogul epigrafic al lucrării noastre monografice în pregătire pentru tipar, amintite mai sus, unde ne pronunțăm și asupra unor considerații generalizatoare ale autorului.

Contribuția lui S. Ju. Saprykin se leagă în primul rând de documentele chersonesite – de la editarea unor inscripții inedite¹⁰⁰ sau reflecții pe marginea celor publicate anterior¹⁰¹ și până la antrenarea decretelor de proxenie în stabilirea rutelor maritime utilizate de Chersones și de alte orașe pe ansamblul Pontului Euxin¹⁰². Fără a ne opri asupra amănuntelor care țin de alte subcapitole ale lucrării noastre, atragem atenția în acest context doar asupra unor considerații prin care autorul încearcă să problematizeze sau să surprindă ansamblul. Folosirea decretelor de proxenie¹⁰³ pentru a atrage atenția asupra celor două căi maritime – către sudul pontic (*via* Kriou Metopon → Karambis), respectiv către vestul pontic (*via* Olbia → Tyras) –, folosite de chersonesiți în scopul menținerii relațiilor politice și economice, nu credem că ar fi fost neapărat un deziderat istoriografic¹⁰⁴. În plus, impresia noastră este că argumentația pleacă nu atât de la surse, cât de la o idee preconcepțată la argumentarea căreia sunt ajustate sursele¹⁰⁵. În încercarea mult mai recentă de a

⁹⁷ Îndeosebi, JAJLENKO 1984, JAJLENKO 1985, JAJLENKO 1987, JAJLENKO 1990, JAJLENKO 2001. Într-o lucrare de sinteză aflată sub tipar (*Očerki istorii i epigrafiki Ol'vii, Chersonesa, Bospora VII v. do n.é. - VII v. n.é.*), două capitole sunt dedicate decretelor de atelie și proxenie de la Olbia – „Atelii i proksenii poslednej treti V – načala IV vv.”, respectiv „Proksenii IV – pervoj četverti III vv.”. Mulțumim autorului și cu acest prilej pentru bunăvoința de a ne pune la dispoziție cele două capitole încă din stadiul de manuscris.

⁹⁸ Practic, toate contribuțiile de interes pentru problematica noastră apar în volumul de studii „Tysjačletnij Bosporiskij Reich” (= JAJLENKO 2010).

⁹⁹ În cazul lui Ju. G. Vinogradov polemica depășește de cele mai multe ori limita academicului, iar răspunsurile formulate de V. P. Jajlenko sunt și mai virulente. Fiind purtați de patima de a dovedi doar „golul paharului” în cazul celuilalt, cei doi par să nu remarce penibilul unei dispute menite să aducă în ultimă instanță deservicii istoriografiei. Personal, rareori am descoperit în publicațiile numeroase ale celor doi câte o remarcă favorabilă la adresa oponentului. Să ne fie permis a menționa aici și o judecată de valoare echitabilă, formulată de A. Avram în *BÉ* 2013, 315: „Si la science ne peut progresser que par des polémiques, je trouve qu'il n'est pas du tout normal de traiter des savants comme le regretté Ju. G. Vinogradov, S. R. Tokhtas'ev, A. I. Ivantchik ou (surtout pour les actes d'affranchissement, dont il sera question plus bas), I. A. Levinskaja, de la manière dont fait preuve Ja. Déjà l'auteur d'un véritable pamphlet dirigé naguère contre Vinogradov (...), Je récidive à cette occasion ... la cible en est toujours Vinogradov, lequel, pour respecter la vérité, réservait dans ses écrits, à son tour, le même traitement à Ja.”

¹⁰⁰ SAPRYKIN 1998, SAPRYKIN 2007. Legat de cea de a doua publicație, subscriem la opinia lui A. Avram (vezi *BE* 2008, 394 & 397bis; cf. *SEG* 57, 716/7) care argumentează că inscripția ar putea proveni mai degrabă de la Chersones decât de la Nikonion. Altfel, suntem de acord și cu MÜLLER 2010: 338, n. 50: „(...) dans un cas comme dans l'autre, c'est prendre des risques inutiles dans l'interprétation”.

¹⁰¹ SAPRYKIN 1995, SAPRYKIN 2002.

¹⁰² SAPRYKIN 1999a (cf. SAPRYKIN 1999b), SAPRYKIN 2014.

¹⁰³ Al căror număr este cu siguranță exagerat de autor, vezi SAPRYKIN 1999a: 31: „(...) we are now aware of more than fifty proxenic decrees of this city (...)”. Numărul real al proxeniilor va fi fost cu mult mai mare, doar că inscripțiile păstrate (inclusiv cele a căror stare fragmentară permite cel mult o identificare problematică) nu depășește 40.

¹⁰⁴ În primul rând, este logic să presupunem că pentru legăturile cu Olbia sau Callatis chersonesiții navigau către vest, iar pentru cele cu Heraclea sau Sinope – către sud. În al doilea rând, stabilirea unei rute – atunci ca și astăzi – nu depindea doar de distanțe, ci și de alți factori care de multe ori nu apar menționați de sursele aflate la dispoziția noastră.

¹⁰⁵ În cazul publicațiilor lui S. Ju. Saprykin, extremele sunt chiar mai pronunțate decât la Ju. G. Vinogradov și V. P. Jajlenko. Astfel, cunoașterea aparent bună a surselor și a literaturii secundare pot fi compromise adesea de speculații fără măsură. Pentru a ne rezuma doar la SAPRYKIN 1999a, atragem atenția că propunerea de redare a decretului pentru Timagoras (*IOSPE* I² 340) către sfârșitul secolului al III-lea/începutul secolului al II-lea a.Chr. (pe motiv că în acea perioadă raporturile Rhodosului cu nordul Pontului Euxin ar fi fost cele mai active) face abstracție atât de evoluția formularului proxeniilor de la Chersones, cât și de paleografie (asupra ultimului aspect atrage atenția și MÜLLER 2010: 338, n. 52). Am putea semnală destule alte afirmații hazardate, dar mai atragem doar atenția că inscripția onorifică decretată de care cetățenii orașului Tios spre sfârșitul secolului al II-lea p.Chr. pentru fiul lui Papias din Chersones (*NÉPCh* 13), în pofida faptului că cel onorat este apelat și *proxenos*, nu este un decret de proxenie din simplul motiv că instituția sigur nu mai funcționa în această perioadă pe litoralul sud-pontic. Iar dacă tot sunt aduse în discuție *pséphisma* pentru Menophilos, fiul lui Menophilos, din Sinope (*IOSPE* I² 351) sau decrete de proxenie din secolul al II-lea p.Chr., s-ar fi impus o trimitere și la NIKITINA 1978.

extinde cercetarea și asupra documentelor din alte orașe pontice lipsa unei metode de cercetare adecvate și graba enunțării unor concluzii insuficient argumentate sunt și mai evidente¹⁰⁶. Ideea că decretarea proxeniilor în arealul pontic era strâns legată de căile maritime și că majoritatea decretelor ar fi fost adoptate în secolele al IV-lea și al II-lea (de ce nu și al III-lea?!). a.Chr. în orașele de la vestul și nord-vestul Mării Negre, deoarece ruta de-a lungul coastei trace era foarte populară¹⁰⁷, nouă ni se pare cât se poate de speculativă. Dar, dacă tot a fost publicată într-o revistă din Anglia, am consemnat-o și noi ca atare¹⁰⁸.

Pentru litoralul de vest al Mării Negre, „recolta epigrafică” aferentă instituției proxeniei este mai modestă comparativ cu litoralul de nord, fără a fi deloc neglijabilă, mai cu seamă dacă ținem cont de faptul că printre cele cca. 50 de documente avem și destule inscripții de o importanță aparte. Ele au fost discutate în repetate rânduri, în publicații cu caracter epigrafic sau istoric, dar un studiu concret dedicat instituției în această regiune lipsește până în prezent. Altfel, dintre predecesorii care s-au pronunțat asupra decretelor de proxenie din *poleis* vest-pontice, observații importante datorăm, în primul rând, editorilor unor *corpora*, cum ar fi Gh. Mihailov¹⁰⁹, D. M. Pippidi¹¹⁰ și A. Avram¹¹¹. Asupra contribuției celui din urmă vom reveni și ceva mai jos. O menționare aparte ar mai merita eforturile depuse de L. Ruscu¹¹² și M. Dana¹¹³ în utilizarea datelor epigrafice (inclusiv a informațiilor oferite de decretale de proxenie) la conturarea unor tablouri ale relațiilor externe – publice și private – ale orașelor grecești, cu referire specială asupra litoralului vest-, respectiv sud-pontic¹¹⁴, dar și cu o bună viziune pe ansamblul Pontului Euxin.

Lista specialiștilor occidentali, participanți în ultimele decenii la discuția legată de unele aspecte subsumate problematicii proxeniei în general¹¹⁵ sau care au formulat observații utile pe marginea unor documente din arealul Pontului Euxin¹¹⁶, este prea lungă pentru a mai putea insista aici. Am face doar precizarea că, de cele mai multe ori, discursul vest-european face abstracție de contribuția școlii ruse, respectiv sovietice, iar colegii din fostul spațiu sovietic nu au procedat până acum la o analiză sistematică a contribuțiilor specialiștilor apuseni. Cu titlu de excepție în acest sens putem menționa doar două lucrări

¹⁰⁶ Deși avem rezerve serioase față de procedura *peer review* existentă la revista IJMH, nu ne putem permite să scriem noi aici un referat *peer review* sau, cu atât mai puțin, să rescriem articolul lui Saprykin. Semnalăm doar câteva deficiențe mai grave. În rezumat se spune și despre decrete de proxenie de pe litoralul est-pontic, de unde nu cunoaștem nicio inscripție de acest fel (ca dovadă că atestările lipsesc și în anexa la articol). Decretul olbienilor pentru histrianul Dionysios, fiul lui Strution (*IOSPE* I² 21 [cf. *NO* 15]), descoperit în construcția unei bazilici creștine de la Chersones, este interpretat arbitrar de autor de dragul unei concluzii gratuite – vezi SAPRYKIN 2014: 358: „A Chersonesian (sic!) proxenic decree of the third century BC discovered in Olbia (sic!) in honour of Dionysius, son of Stroutionus (sic), from Istria, shows that Olbia and Chersonesus were concerned about active links with the western Pontic Greek cities ...”. În fine, apendicele de la sfârșitul articolului este inutilizabil nu doar din cauza faptului că informația documentară este incompletă, ci și a felului cum sunt citate documentele. Pentru proxeniile de la Chersones și din Regatul Bosporan se face trimitere nu la *corpora* sau la alte ediții, ci la două articole anterioare ale autorului. La catalogarea decretelor din orașele grecești de pe litoralul bulgăresc *IGBulg* V nu există, iar în cazul decretului pentru Epikrates de la Dragomirna (*ISM* I 65) S. Ju. Saprykin nu are nici cea mai vagă idee asupra reluării discuției în ultimii ani privind locul de proveniență, chiar dacă articolul nostru a fost publicat și în variantă rusă, într-o revistă de primă mână de la St. Petersburg – COJOCARU 2011 (cf. COJOCARU 2010b, COJOCARU 2012).

¹⁰⁷ SAPRYKIN 2014: 360: „Proxenic activity in Pontus was closely connected with the seaways. Most of the decrees were adopted in the fourth and second centuries BC in the cities of the western and the north-western Black Sea coast because the way along the Thracian coast was very popular”.

¹⁰⁸ Ba suntem acum și în situația de a formula mulțumiri autorului care a avut bunăvoința să ne trimită articolul respectiv.

¹⁰⁹ *IGBulg* I², *IGBulg* V.

¹¹⁰ *ISM* I.

¹¹¹ *ISM* III.

¹¹² RUSCU 2002; cf. RUSCU 2013, RUSCU 2014.

¹¹³ DANA 2011; cf. DANA 2012, DANA 2013, DANA 2014.

¹¹⁴ În cadrul unui proiect referitor la relațiile externe ale orașelor grecești pontice, derulat între 2011 și 2015, L. Ruscu și-a asumat studierea cetăților vest-pontice, M. Dana – a celor sud-pontice, iar V. Cojocaru – a celor nord-pontice. Pentru mai multe detalii, inclusiv în ceea ce privește rezultatele publicate, vezi pagina web a proiectului www.ponticgreekcities.ro

¹¹⁵ Am menționa, totuși, *expressis verbis* măcar KNOEPFLER 2001. În pofida titlului care face trimitere doar la decretale de proxenie de la Erythra, autorul discută pe parcurs, cât se poate de avizat, practic toate aspectele mai importante aferente instituției proxeniei. Trimiterile la documentele din arealul Pontului Euxin sunt puține – p. 66, n. 243 (Olbia), p. 200-201 (Olbia și Bosporos), p. 339 (Olbia) –, dar toate demne de luat în seamă.

¹¹⁶ Pentru orașele de pe litoralul nord-pontic, vezi lista exhaustivă a publicațiilor, până în 2013 inclusiv, la COJOCARU 2014c, *passim* (cu trimitere la toate menționările din *AÉ*, *BE* și *SEG*).

monografice de dată mai recentă, datorate lui Chr. Müller¹¹⁷, respectiv A. Avram¹¹⁸, care țin cont într-o măsură mai mare nu doar de informația documentară, ci și de tradițiile istoriografice diferite.

Cartea lui Chr. Müller valorifică în deplină cunoștință de cauză¹¹⁹ informațiile documentare (inclusiv epigrafice¹²⁰), ca și literatura secundară din fostul spațiu sovietic privind teritoriile și rețelele de schimb ale orașelor nord-pontice, de la Olbia la Tanais, în epocile clasică și elenistică. Pentru istoricul cercetării propus de noi, o relevanță aparte ar avea capitoul al VIII-lea, intitulat „Réseaux et échanges internationaux”¹²¹. Discuția de ansamblu asupra decretelor de proxenie de la Olbia, Chersones și din Regatul Bosporan este convingătoare, cu precizări utile asupra unor observații formulate de predecesori. Sintetizarea documentelor bosporane și olbiene în două tabele distincte (cu indicarea sursei, a datei, a beneficiarilor, a orașului de origine și a privilegiilor acordate) oferă puncte de plecare solide pentru oricine ar dori să aprofundeze tema¹²². Datele de prosopografie externă, cu menționarea proxenilor olbieni, chersonesiți și bosporani în alte orașe ale Pontului Euxin sau în afara acestui areal geografic, permit termeni de comparație mai exacti *à propos* de mobilitatea persoanelor care au beneficiat de acest statut în epocile clasică și elenistică¹²³. Observația autoarei privind conținutul proxeniilor nord-pontice orientat preponderent către o interpretare comercială¹²⁴ ne-ar putea aminti de afirmațiile mai tranșante în acest sens ale lui P. Monceaux¹²⁵, dar spre deosebire de acesta, Chr. Müller beneficiază de un discurs istoriografic mai bogat cu peste 100 de ani, ceea ce-i permite nuanțarea concluziei finale în conformitate cu stadiul actual al cercetării¹²⁶.

La finalul excursului nostru să ne fie permise câteva observații legate de recenta și completa prosopografie externă a Pontului Euxin, datorată lui A. Avram¹²⁷. Unui specialist mai puțin grăbit consultarea acestui *opus* îi oferă practic un tablou complet asupra proxenilor originari din arealul Pontului Euxin atestați în alte orașe din lumea pontică sau în alte regiuni ale *oikoumenei*¹²⁸. Este adevărat că în afara discuției au rămas decretul de proxenie (deloc puține¹²⁹) a căror grad de conservare nu păstrează locul de proveniență al titularului¹³⁰. În plus, ținând cont de tematica lucrării, nu aveau cum să fie catalogate

¹¹⁷ MÜLLER 2010.

¹¹⁸ AVRAM 2013.

¹¹⁹ Autoarea nu numai că are acces direct la literatura de specialitate publicată în limba rusă, dar a participat mai mulți ani la expediții arheologice organizate la nordul Mării Negre (mai cu seamă pe teritoriul fostului Regat Bosporan).

¹²⁰ Dincolo de referințele constante pe parcursul cărții, în dosarul epigrafic (MÜLLER 2010: 357-400) au fost incluse și șase decrete de atelie și proxenie (*Syll.*³ 206; *Syll.*³ 212; *Syll.*³ 370; *CIRB*, p. 937, nr. 4; *SEG* 45, 1000; *IGDOP* 21).

¹²¹ MÜLLER 2010: 219-265, îndeosebi 221-225 (*Proxénies, monnaies locales et réseaux d'échanges*).

¹²² Precizăm doar că dacă numărul documentelor incluse în tabelul pentru Regatul Bosporan corespunde datelor actuale (după cunoștința noastră ar fi prima lucrare apărută în Occident care ține cont de stadiul real al documentației disponibile), în cazul Olbiei au fost catalogate doar inscripțiile în care apare menționat explicit dreptul de proxenie cu privilegiile adiacente. Dintre atestările fragmentare s-a ținut cont doar de *NO* 26, deși după evidența noastră ar mai fi cca. 10 fragmente care ar fi putut fi încadrate, cu același semn de întrebare la rubrica privilegiilor, în tabelul respectiv. În plus, credem că s-ar fi impus o disociere mai clară între decretul de atelie și cele de proxenie.

¹²³ Într-un context mult mai larg, aceste date de prosopografie externă au fost discutate de DANA 2011 și AVRAM 2013.

¹²⁴ MÜLLER 2010: 225: „Ces proxénies présentent un contenu qui les oriente nettement vers une interprétation commerciale, ce qui correspond bien à la vocation de places d'échanges des grands États qui les octroient”.

¹²⁵ Vezi mai sus, n. 13.

¹²⁶ MÜLLER 2010: 225 (concluzie formulată pe baza studierii decretelor de proxenie și a circulației monetare): „Une telle cohérence risque pourtant d'être trompeuse à deux égards. Elle induit, d'abord, l'idée d'une unité économique du monde pontique en général, qui n'a pas nécessairement de réalité tangible: il est, en effet, préférable de raisonner, pour ces États multiples et leurs ressortissants mobiles, en termes de rayon d'action à courte ou moyenne distance et de parcours fragmentés, qui dessinent plutôt des réseaux et des micro-régions, y compris à l'intérieur du Pont. Par ailleurs, les proxénies masquent les rapports établis non plus avec des individus, mais avec des États: c'est ainsi que les relations du Bosphore cimmérien avec Athènes sont occultées par les quelques proxénies qui subsistent, sans doute parce que le *modus operandi* et la puissance du royaume ne sont pas les mêmes que ceux des cités”.

¹²⁷ AVRAM 2013, cf. AVRAM 2014.

¹²⁸ În afară de trimiterea la surse, este citată și literatura secundară mai importantă, ceea ce sporește valoarea catalogului ca instrument de lucru.

¹²⁹ Ne referim doar la documentele din arealul Pontului Euxin.

¹³⁰ Exact ca în cazul lui Chr. Marek (vezi mai sus, n. 87), cu precizarea că informația sistematizată de A. Avram este mai

persoanele din alte regiuni (cum ar fi, de exemplu, Grecia continentală sau insulară) onorate ca *proxenoi* în *poleis* din Marea Neagră. Într-un studiu ulterior, autorul reflectează, pe baza prosopografiei externe amintite mai sus, asupra unor aspecte privind mobilitatea persoanelor între lumea pontică și spațiul mediteranean¹³¹. În virtutea abordării sintetice, de această dată reperarea proxenilor este mai ușoară, chiar dacă trimiterile la surse și la autorii moderni rămân la fel de consistente.

Din succinta trecere în revistă de mai sus a contribuțiilor mai importante aferente problematii proxeniei, din punctul de vedere al cuiva interesat de evoluția instituției în spațiul pontic deosebit de trei direcții majore de cercetare, distincte în funcție de epocă, dar și de o tradiție sau alta istoriografică.

De la Augustus Boeckh și până la Paul Monceaux ar fi perioada când documentația epigrafică, la a cărei cercetare își dau concursul școlile germană și franceză,¹³² se impune tot mai insistent ca sursă prioritară în studierea instituției proxeniei privită sub aspect juridic.

De la Emil Szanto¹³³ și până la Fritz Gschnitzer asistăm la o confruntare între reprezentanți ai școlii germane care susțin degradarea timpurie a instituției la un titlu onorific (mai ales odată cu asocierea dintre *proxenia* și *politeia*) și cei care pledează pentru menținerea sensului original până târziu în epoca elenistică. Ambele tabere, reprezentate cel mai sonor de Günther Klaffenbach¹³⁴ și Adolf Wilhelm, vin cu argumente care pot părea la fel de convingătoare din perspectiva modelului juridic de abordare a instituției.

Meritul de a propune o depășire convingătoare a acestei aporii îi aparține lui Christian Marek, influențat la rândul său de școala franceză mai recentă, care renunță la modelul juridic în favoarea studierii decretelor de proxenie într-un context istoric și geografic mult mai complex, cu antrenarea în discuție a surselor arheologice, numismatice, literare sau de altă natură și ținând cont de diferențele existente de la o inscripție la alta. Anterior această direcție de cercetare fusese oarecum profilată de Christian Habicht, odată cu publicarea decretelor elenistice de la Samos¹³⁵, iar ulterior avea să fie aprofundată de Denis Knoepfler în studierea proxeniilor de la Erythrea. Pentru atestările din orașele nord-pontice, se impune în acest sens cercetarea recentă întreprinsă de Christel Müller.

În ceea ce privește școala sovietică¹³⁶, contribuția reală se rezumă mai degrabă la propuneri mai mult sau mai puțin reușite de restituire a textelor, la dezbateri legate de datarea documentelor și la încercări de sintetizare a discuției privind atestările de la Olbia, Chersones și din Regatul Bosporan. În lipsa unei metode de cercetare adecvate și a accesului sistematic la istoriografia străină, abordările (puține) pe ansamblul Pontului Euxin nu au menirea de a convinge, iar implicarea în discuția teoretică privind instituția proxeniei este total irelevantă.

Sigur, judecățile noastre de valoare nu au pretenția de a fi infailibile, iar jaloanele semnalate pe parcursul istoricului cercetării schițat mai sus ar mai putea fi nuanțate, respectiv multiplicat. Dar sperăm să fi putut oferi suficiente repere menite să explice rațiunea propriului nostru demers de cercetare a instituției proxeniei în spațiul pontic.

completă, iar reperarea proxenilor într-un context prosopografic mult mai amplu este înlesnită de indicele tematic – AVRAM 2013: 424-426 (VI. *Proxeni ciuitatum Graecarum*).

¹³¹ AVRAM 2014.

¹³² Prin școală germană, respectiv franceză, înțelegem aici și în continuare nu atât țară de origine a unui autor, ci limba în care publică lucrările de referință. Astfel, pe austriacul A. Wilhelm suntem tentați să-l considerăm reprezentant al „școlii germane”, după cum – mult mai recent – și românul A. Avram ar putea fi considerat până la un punct reprezentat al „școlii franceze”.

¹³³ SZANTO 1892.

¹³⁴ KLAFENBACH 1966, cu discutarea critică a concepției lui A. Wilhelm la p. 83-85.

¹³⁵ HABICHT 1957.

¹³⁶ De această dată conceptul de școală este definit nu atât în funcție de limba publicațiilor cât de ingerințele ideologice exercitate în plan istoriografic de regimul totalitar.

BIBLIOGRAFIE

1. ABREVIERI

- CIG II A. Boeckh (ed.): *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. II, Berlin, 1843 (retipărit Hildesheim/New York 1977).
- CIRB V. V. Struve [et al.], (ed.), *Corpus inscriptionum regni Bosporani / Korpus bosporskich nadpisej*, Moscova – Leningrad 1965.
- IGBulg I² G. Mihailov (ed.): *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Vol. I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia ²1970.
- IGBulg V G. Mihailov (ed.): *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. V. *Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*, Sofia 1997.
- IGDOP L. Dubois: *Inscription grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Geneva 1996.
- IK 58 A. Łajtar (ed.): *Die Inschriften von Byzantion*, Bonn 2000.
- IOSPE I B. Latschew (ed.): *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. Iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperii Russici. Vol. I. *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*. Accedunt tabulae duae lithographicae, St. Petersburg 1885.
- IOSPE I² V. V. Latyshev (ed.): *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Vol. I²: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, St. Petersburg 1916 (reeditare Hildesheim 1965).
- IOSPE IV B. Latschew (ed.): *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. Iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperii Russici. Vol. IV. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae per annos 1885–1900 repertae*. Accedit tabula zincotypica, St. Petersburg 1901.
- ISMI D. M. Pippidi (ed.): *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, Vol. I: *Histria și imprejurimile*, București 1983.
- ISM III A. Avram (ed.): *Inscriptions Grecques et Latines de Scythie Mineure*, Vol. III: *Callatis et son territoire*, București – Paris 1999.
- NĖPCh Ė. I. Solomonik (ed.): *Novye ėpigrafičeskie pamjatniki Chersonesa*, Kiev, 1964 (vol. I); 1973 (Vol. 2).
- NO T. N. Knipovič – E. I. Levi (ed.): *Nadpisi Ol'vii / Inscriptiones Olbiae (1917–1965)*, Leningrad 1968.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*, J. E. E. Hondius & A. G. Woodhead (ed.), I–XXV, Leiden, (1923–1971); H. W. Pleket & R. S. Stroud (ed.), XXVI–XXVII, Alphen, (1979–1980), XXVIII–, Amsterdam, (1982–).
- Syll.³ W. Dittenberger (ed.): *Sylloge inscriptionum Graecarum*, ediția a treia prelucrată de F. Hiller von Gaertringen [et al.], Leipzig, vol. 1 (1915), vol. 2 (1917), vol. 3 (1920), vol. 4 (1921–1924) (retipărit Hildesheim, 1960).

2. AUTORI

- AVRAM 2014 Avram, A., *La mer Noire et la Méditerranée: quelques aspects concernant la mobilité des personnes*, in: COJOCARU, COȘKUN, DANA 2014, 99-132.
- AVRAM 2013 Avram, A., *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Peeters, Leuven/Paris/Walpole, Ma.
- BRAȘINSKIJ 1970 Brašinskij, I. B., *K interpretacii bosporskoj proksenii IOSPE II, 1*, in: *Klio*, 52, 41-47.
- CASTELLI 2014 Castelli, T., *L'interconnexion des réseaux économiques: les échanges entre le nord-ouest du Pont-Euxin et Rhodes à l'époque hellénistique*, in: COJOCARU, COȘKUN, DANA 2014, 207-227.
- COJOCARU 2014a Cojocaru, V., *Die Beziehungen der nordpontischen Griechen zu den außerpontischen Regionen und Dynastien, einschließlich der römischen Hegemonialmacht: Historiographische Übersicht*, in: COJOCARU, COȘKUN, DANA 2014, 73-96.

- COJOCARU 2014b Cojocaru, V., *Die Außenbeziehungen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste in hellenistischer und römischer Zeit auf Grundlage der epigraphischen Quellen*, in: COJOCARU, SCHULER 2014, 45-86.
- COJOCARU 2014c Cojocaru, V., *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. I. Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- COJOCARU 2013 Cojocaru, V., *Relațiile interpontice ale orașelor grecești de la nordul Mării Negre și contactele acestora cu barbarii din hinterland pe baza izvoarelor epigrafice*, in: PANAIT BÎRZESCU, BÎRZESCU, MATEI-POPESCU, ROBU 2013, 87-142.
- COJOCARU 2012 Cojocaru, V., *Noch einmal zur Herkunft des Ehrenbeschlusses für Epikrates, Sohn des Nikobulos (Syll.³ 707 = ISM I 65)*, in: Lazarenko, I. (ed.), *Miscellanea in Honour of Alexander Minchev = AMV 8.2*, Varna, 267-291.
- COJOCARU 2011 Cojocaru, V., «*Vozvraščenie*» *Ēpikrata*, in: *Acta Linguistica Petropolitana (St. Petersburg)*, 7.1, 297-318.
- COJOCARU 2010a Cojocaru, V., *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, in: *ArhMold*, 32, 41-56.
- COJOCARU 2010b Cojocaru, V., *Inscripția greacă de la Dragomirna*, in: *Pontica*, 43, 323-345.
- COJOCARU 2009a Cojocaru, V., *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raums*, in: *Pontica*, 42, 349-374.
- COJOCARU 2009b Cojocaru, V., *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n. Chr. Forschungsstand und Perspektive*, in: Coşkun, A., Heinen, H., Pfeiffer, S. (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Berna/Bruxelles/New York/Oxford/Viena, 143-172.
- COJOCARU, COŞKUN, DANA 2014 Cojocaru, V., Coşkun, A., Dana, M. (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Mega, Cluj-Napoca.
- COJOCARU, SCHULER 2014 Cojocaru, V., Schuler, Chr. (ed.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20. – 24. September 2010*, Franz Steiner, Stuttgart.
- DANA 2014 Dana, M., *D'Héraclée à Trapézonte: cités pontiques ou micrasiatiques?*, in: COJOCARU, COŞKUN, DANA 2014, 133-153.
- DANA 2013 Dana, M., *Ἐχω δὲ πατρίδας νόν δώω (CIRB 134): relații și rețele între cetățile grecești din sudul Mării Negre și vecinii lor pontici*, in: PANAIT BÎRZESCU, BÎRZESCU, MATEI-POPESCU, ROBU 2013, 45-86.
- DANA 2012 Dana, M., *Mobilité et destins croisés: les réseaux culturels des cités du Pont-Euxin*, in: Capdetrey, L., Zurbach, J. (ed.): *Mobilités grecques. Mouvements, réseaux, contacts en Méditerranée, de l'époque archaïque à l'époque hellénistique*, Bordeaux, 199-217.
- DANA 2011 Dana, M., *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Ausonius, Bordeaux.
- GEHRKE 1986 Gehrke, H.-J., *Jenseits von Athen und Sparta. Das Dritte Griechenland und seine Staatenwelt*, Beck, München.
- GSCHNITZER 1973 Gschntzer, F., s.v. *Proxenos*, in: *RE*, Suppl. XIII, München, 629-730.
- HABICHT 1957 Habicht, Chr., *Samische Volksbeschlüsse der hellenistischen Zeit*, in: *MDAI(A)*, 72, 152-228, pl. 72-80.
- IVANTCHIK 2007 Ivantchik, A., *Une nouvelle proxénie d'Olbia et les relations des cités grecques avec le royaume scythe de Skilouros*, in: Bresson, A., Ivantchik, A., Ferrary, J.-L. (ed.), *Une Koinè pontique: Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)*, Ausonius, Bordeaux, 99-110.
- JAJLENKO 2010 Jajlenko, V. P., *Tysjačletnij Bosporskij Reich. Istorija i ėpigrafika Bospora VI v. do n.ĕ. – V v. n. ĕ.*, Grif & K, Moscova.

- JAJLENKO 2001 Jajlenko, V. P., *Ol'vijskaja proksenija Ietroklu i proksenija afinjanam: NO 1 & 5*, in: *Iz istorii antičnogo obščestva* (Nižnij Novgorod), 7, 195-204.
- JAJLENKO 1990 Jajlenko, V. P., Ol'vija i Bospor v èllinističeskiju èpochu, in: Golubcova, E. S. (ed.), *Èllinizm: ekonomika, politika kul'tura*, 249-309.
- JAJLENKO 1987 Jajlenko, V. P., *Materialy k „Korpusu lapidarnych nadpisej Ol'vii“*. *Prodolženie*, in: Bajun, L. S., Jajlenko, V. P. (ed.), *Issledovanija po èpigrafike i jazykam drevnej Anatolii, Kipra i antičnogo Severnogo Pričernomor'ja*, Moscova, 4-105.
- JAJLENKO 1985 Jajlenko, V. P., *Materialy k „Korpusu lapidarnych nadpisej Ol'vii“*, in: Blavatskaja, T. V. (ed.), *Èpigrafičeskie pamjatniki drevnej Maloj Azii i antičnogo Severnogo i Zapadnogo Pričernomor'ja kak istoričeskij i lingvističeskij istočnik*, Moscova, 161-239.
- JAJLENKO 1984 Jajlenko, V. P., *K prokseničeskoj dejatel'nosti Ol'vii i Bospora*, in: *Ètnogenez narodov Balkan i Severnogo Pričernomor'ja. Lingvistika, istorija, archeologija*, Moscova, 210-223.
- KAC 1994 Kac, V. I., *Keramičeskie klejma Chersonesa Tavričeskogo. Katalog opredelitel'*, vol. 1-2, Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta, Saratov.
- KLAFFENBACH 1966 Klaffenbach, G., *Griechische Epigraphik*, Göttingen.
- KNOEPFLER 2001 Knoepfler, D., *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté*, Payot, Lausanne.
- LARFELD 1914 Larfeld, W., *Griechische Epigraphik*, C.H Beck, ³München.
- LATYŠEV 1909a Latyšev, V. V., *Èpigrafičeskie ètjudy: VI. Chersoneskij dekret v čest' Evtichiana Sinopskogo*, in: V. V. Latyšev, *Повτικά. Сbornik naučnyh i kritičeskich stat'ej po istorii, archeologii, geografii i èpigrafike Skifii, Kavkaza i grečeskich kolonij na poberež'jach Černogo Morja*, Imp. Archéolog. Kommissija, St. Petersburg, 218-225.
- LATYŠEV 1909b Latyšev, V. V., *K istorii goroda Ol'vii*, in: V. V. Latyšev, *Повτικά. Сbornik naučnyh i kritičeskich stat'ej po istorii, archeologii, geografii i èpigrafike Skifii, Kavkaza i grečeskich kolonij na poberež'jach Černogo Morja*, Imp. Archéolog. Kommissija, St. Petersburg, 55-59.
- LATYŠEV 1887 Latyšev, V. V., *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, Tipografija V. S. Balaševa, St. Petersburg.
- LEVI 1951 Levi, E. I., *Ol'vijskij dekret iz raskopok 1949 g.*, in: VDI, 1, 142-149.
- LIFSHITZ 1964 Lifshitz, B., *Notes d'épigraphie grecque, I. Un nouveau décret de proxénie de Chersonésos*, in: PP, 19, 357-360.
- MAREK 1984 Marek, Chr., *Die Proxenie*, Peter Lang, Frankfurt am Main/Berna/New York.
- MEIER 1843 Meier, M. H. E., *Commentatio de proxenia, sive de publico Graecorum hospitio*, Schwetschke, Diss. Halle.
- MONCEAUX 1885 Monceaux, P., *Les proxénies grecques*, Thorin, Paris.
- MÜLLER 2010 Müller, Chr., *D'Olbia à Tanais. Territoires et réseaux d'échanges dans la mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Ausonius, Bordeaux.
- NAWOTKA 1999 Nawotka, K., *Boule and Demos in Miletus and Its Pontic Colonies from Classical Age until Third Century A.D.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- NIKITINA 1978 Nikitina, I. P., *Proksenii Chersonesa Tavričeskogo*, in: *Antičnaja drevnost' i srednie veka. Sbornik statej po istorii drevnego mira i srednich vekov (Sverdlovsk)*, 15, 98-111.
- NIKITINA 1975 Nikitina, I. P., *Èvoljucija instituta proksenii v Ol'vii*, in: *Naučnye trudy Sverdlovskogo juridičeskogo instituta (Sverdlovsk)*, 44, 128-146.
- NOVIKOV 1985 Novikov, E. B., *Varia epigraphica. Versuch einer Interpretation und Ergänzung einiger Proxenie-Dekrete aus Olbia*, in: APF, 31, 19-28.
- NOVIKOV 1983 Novikov, E. B., *O rekonstrukcii antičnyh èpigrafičeskich pamjatnikov (formuljar ol'vijskich početnyh publikacij V – pervoj poloviny IV v. do n.è.)*, in: *Vspomogatel'nye istoričeskie discipliny (Leningrad)*, 14, 263-271.
- NOVIKOV 1981 Novikov, E. B., *Varia epigraphica (K voprosu o peresmotre i dopolnenii nekotorych ol'vijskich prokseničeskich dekretov)*, in: VDI, 4, 111-121.

- PANAIT BÎRZESCU, BÎRZESCU, MATEI-POPESCU, ROBU 2013 Panait Birzescu, F., Bârzescu, I., Matei-Popescu, F., Robu, A. (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, Humanitas, București.
- ROBERT 1970 Robert, L., *Die Epigraphik der klassischen Welt*, Rudolf Habelt Verlag GMBH, Bonn.
- RUSCU 2014 Ruscu, L., *Die Beziehungen privaten und offiziellen Charakters zwischen Einzelpersonen und Staaten in Bezug auf die westpontischen Griechenstädte in hellenistischer und römischer Zeit*, in: COJOCARU, SCHULER 2014, 87-120.
- RUSCU 2013 Ruscu, L., *Relațiile apoikiilor vest-pontice cu vecinii lor greci și barbari în epocile elenistică și romană*, in: PANAIT BÎRZESCU, BÎRZESCU, MATEI-POPESCU, ROBU 2013, 11-44.
- RUSCU 2002 Ruscu, L., *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
- SAPRYKIN 2014 Saprykin, S. Ju., *The Pontic Proxenies and the Sea Routes of the Ancient Greeks in the Euxine*, in: IJMH 26.2, 353-363.
- SAPRYKIN 2007 Saprykin, S. Ju., *K prokseničeskoj i torgovoj dejatel'nosti Nikonija*, in: Tunkina, I. B. (ed.), *Antikovedčesko-istoriografičeskij sbornik pamjati Jaroslava Vital'eviča Domanskogo (1928–2004)*, St. Petersburg, 63-71.
- SAPRYKIN 2002 Saprykin, S. Ju., *Iz muzykal'noj i obščestvennoj žizni Chersonesa Tavričeskogo v rimskuju epochu (K nadpisi IOSPE.I2.365)*, in: VDI, 2, 72-84.
- SAPRYKIN 1999a Saprykin, S. Ju., *Proxenic Decrees of Tauric Chersonesos and the Sea-Routes in Pontus Euxinus*, in: OTerr, 5, 31-41.
- SAPRYKIN 1999b Saprykin, S. Ju., *Chersonesskie proksenii i puti plavanija po Pontu*, in: *Problemy istorii, filologii, kul'tury (Moskova/Magnitogorsk)*, 8, 217-229.
- SAPRYKIN 1998 Saprykin, S. Ju., *Chersonesskaja proksenija sinopejcu*, in: VDI, 4, 41-65.
- SAPRYKIN 1995 Saprykin, S. Ju., *Chersonesskaja bule*, in: *Archeolohija (Kiev)*, 1, 75-82.
- SAUPPE 1877 Sauppe, H., *Commentatio de proxenis Atheniensium*, Dieterich, Göttingen.
- SCHUBERT 1881 Schubert, J. G., *De Proxenia Attica*, Teubner, Diss. Leipzig.
- ŠELOV-KOVEDJAEV 1985 Šelov-Kovedjaev, F. V., *Novye bosporskie dekrety*, in: VDI, 1, 57-72.
- TISSOT 1863 Tissot, Ch. J., *Des proxénies grecques et de leur analogie avec les institutions consulaires modernes*, Rabutot, Dijon.
- TJUMENEV 1950 Tjumenev, A. I., *Chersonesskie étjudy, V. Chersonesskie proksenii*, in: VDI, 4, 11-25.
- ULLRICH 1822 Ullrich, F. W., *Disquisitionis de proxenia, sive publico apud Graecos hospitio. Pars prior*, Starcke, Berlin.
- UŠAKOV, BOČAROV 2014 Ušakov, S., Bočarov, S., *Chersonesos Taurike und die Ägäis im 5.-3. Jahrhundert v. Chr.: Neue archäologische Fundkomplexe*, in: COJOCARU, COȘKUN, DANA 2014, 229-250.
- VINOGRADOV 1997a Vinogradov, Ju. G., *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Philipp von Zabern, Mainz.
- VINOGRADOV 1997b Vinogradov, Ju. G., *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, in: VINOGRADOV 1997a, 1-73.
- VINOGRADOV 1989 Vinogradov, Ju. G., *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n.é. Istoriko-épigrafičeskoe issledovanie*, Nauka, Moskova.
- WALBANK 1978 Walbank, M. B., *Athenian Proxenies of the Fifth Century BC*, Samuel-Stevens, Toronto.
- WILHELM 1942 Wilhelm, A., *Attische Urkunden. V. Teil. XLII. Proxenie und Euergesie*, in: *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse*, 220 Bd., 5. Abhandlung, Viena/Leipzig, 11-86 [= A. Wilhelm, *Kleine Schriften*, Abt. I, Teil 1, Leipzig, 1974, 627-702].